

**ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНЫЕ АСПЕКТЫ СОЦИАЛЬНО-
ЭКОНОМИЧЕСКОГО И ПОЛИТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ
СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И СНГ**

ТОМ 3

6 Лотман, Ю. М. О содержании и структуре понятия «художественная литература» / Ю.М. Лотман Избранные статьи. Т. 1. - Таллинн, 1992.

7 Лотман, М.Ю. Об искусстве. Структура художественного текста / М.Ю. Лотман. – СПб., Искусство-С-Пб., 1998.

Г.К. Кушкарова

К. Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университеті
(Ақтөбе, Қазақстан)

**КӨРКЕМ МӘТІН АҚИҚАТТЫЛЫҚТЫҢ ФАКТІЛЕРІ МЕН
ҚҰБЫЛЫСТАРДЫҢ КӨРНЕКТИ-ЭМОЦИОНАЛДЫ, СУБЪЕКТИВТІ
МӘНІ РЕТІНДЕ**

Көркем мәтін болмысы оның пайда болу мен қолданыс үрдісін білдіретін екіжақты әрекет.

Негізгі сөздер: көркем мәтін, автор, оқырман, ниет, ой, қабылдау, мазмұны, даралық, бейне, әлем суреті.

G.K. Kushkarova

Aktobe State University named K. Zhubanov
(Aktobinsk, Kazakhstan)

The existence and functioning of a literary text is a dual act, involving not only the process of production, but also closely interrelated with it the process of consumption.

Keywords: literary text, author, reader, design, perception, content, identity, image, world, background knowledge.

6 Лотман, Ю. М. О содержании и структуре понятия «художественная литература» / Ю.М. Лотман Избранные статьи. Т. 1. - Таллинн, 1992.

7 Лотман, М.Ю. Об искусстве. Структура художественного текста / М.Ю. Лотман. – СПб., Искусство-С-Пб., 1998.

Г.К. Кушкарова

К. Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университеті
(Ақтөбе, Қазақстан)

**КӨРКЕМ МӘТІН АҚИҚАТТЫЛЫҚТЫҢ ФАКТІЛЕРІ МЕН
ҚҰБЫЛЫСТАРДЫҢ КӨРНЕКТІ-ЭМОЦИОНАЛДЫ, СУБЪЕКТИВТІ
МӘНІ РЕТІНДЕ**

Көркем мәтін болмысы оның пайда болу мен қолданыс үрдісін білдіретін екіжақты әрекет.

Негізгі сөздер: көркем мәтін, автор, оқырман, ниет, ой, қабылдау, мазмұны, даралық, бейне, әлем суреті.

G.K. Kushkarova

Aktobe State University named K. Zhubanov
(Aktobinsk, Kazakhstan)

The existence and functioning of a literary text is a dual act, involving not only the process of production, but also closely interrelated with it the process of consumption.

Keywords: literary text, author, reader, design, perception, content, identity, image, world, background knowledge.

Г.Ж. Өтемісова
Халықаралық Бизнес Академиясы
(Алматы, Қазақстан)

НҮРТУҒАН ЖЫРАУ МЕН ШОҚАН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КӨНЕРГЕН АТАЛЫМДАРДЫҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Тілдегі көнерген аталымдардың көнеруі не біржола жоғалуы – күрделі құбылыс, ол өте ұзақ уақытты қажет етеді. Белгілі бір ұғымның көнеруіне байланысты сол ұғымды аңғартатын аталымның да қолданысы сирей бастайды. Тіл-тілде дамудың әртүрлі кезеңдері тудырған тіл өрнектері толып жатыр. Ондай тіл фактілері өткен дәуірдегі болған оқиғаларды тарихи жағдайға байланысты суреттеуде жұмсалады, әрі шығарманың көркемдік дәрежесін арттырып отырады.

Көнерген аталымдар ескіру көрсеткіші арқылы ғана қазақ тілінің лексикасынан оқшауланып, көнерген аталымдардың лексикасын құрай алады. Тілдегі көнерген аталымдар негізінде мынадай екі топқа бөлінеді: 1) тарихи аталымдар (историзм); 2) көнерген аталымдар (архаизм). Бұл екі лексикалық топтың арасындағы айырмашылық сөздердің әрі тұрақты, әрі белгілі бір қағидаға негізделген қасиеті болып табылады.

Ғ. Мұсабаев көнерген аталымдарды архаизмдер және историзмдер деп бөліп алады да, «архаизмдер күнделікті тұрмыста, дін ұғымында, ескі әдет-ғұрыптарда қолданылады» дей отырып, историзмдерді лексика-семантикалық мағыналарына қарай материалдық мәдениетке байланысты, әкімшілік басқаруға байланысты, қазақ қоғамының қоғамдық өміріне байланысты, Октябрь дәуірінен кейін туған сөздер» [1, 185-191 б.], деп жіктейді.

Сонымен қатар Ө. Болғанбаевтың «Қазақ тілінің лексикологиясы» еңбегінде көнерген аталымдардың лексика-семантикалық топтарын, яғни архаизм мен историзмді өз алдына жеке дара топтайды: архаизмдерді – мата-кездеме атауларына байланысты архаизмдер; салт-сана, әдет-ғұрыпқа қатысты архаизмдер; киім-кешек, ыдыс-аяқ атауларына қатысты архаизмдер; діни ұғымдарға қатысты архаизмдер деп бөледі де, историзмдерді мынадай үш топқа топтайды: әкімшілік басқарумен байланысты туған историзмдер; әскери атақ пен қару-жараққа қатысты историзмдер; Совет тұсында пайда болған историзмдер [2, 86-88 б.].

Г.Ж. Өтемісова
Халықаралық Бизнес Академиясы
(Алматы, Қазақстан)

НҮРТУҒАН ЖЫРАУ МЕН ШОҚАН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КӨНЕРГЕН АТАЛЫМДАРДЫҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Тілдегі көнерген аталымдардың көнеруі не біржола жоғалуы – күрделі құбылыс, ол өте ұзақ уақытты қажет етеді. Белгілі бір ұғымның көнеруіне байланысты сол ұғымды аңғартатын аталымның да қолданысы сирей бастайды. Тіл-тілде дамудың әртүрлі кезеңдері тудырған тіл өрнектері толып жатыр. Ондай тіл фактілері өткен дәуірдегі болған оқиғаларды тарихи жағдайға байланысты суреттеуде жұмсалады, әрі шығарманың көркемдік дәрежесін арттырып отырады.

Көнерген аталымдар ескіру көрсеткіші арқылы ғана қазақ тілінің лексикасынан оқшауланып, көнерген аталымдардың лексикасын құрай алады. Тілдегі көнерген аталымдар негізінде мынадай екі топқа бөлінеді: 1) тарихи аталымдар (историзм); 2) көнерген аталымдар (архаизм). Бұл екі лексикалық топтың арасындағы айырмашылық сөздердің әрі тұрақты, әрі белгілі бір қағидаға негізделген қасиеті болып табылады.

Ғ. Мұсабаев көнерген аталымдарды архаизмдер және историзмдер деп бөліп алады да, «архаизмдер күнделікті тұрмыста, дін ұғымында, ескі әдет-ғұрыптарда қолданылады» дей отырып, историзмдерді лексика-семантикалық мағыналарына қарай материалдық мәдениетке байланысты, әкімшілік басқаруға байланысты, қазақ қоғамының қоғамдық өміріне байланысты, Октябрь дәуірінен кейін туған сөздер» [1, 185-191 б.], деп жіктейді.

Сонымен қатар Ө. Болғанбаевтың «Қазақ тілінің лексикологиясы» еңбегінде көнерген аталымдардың лексика-семантикалық топтарын, яғни архаизм мен историзмді өз алдына жеке дара топтайды: архаизмдерді – мата-кездеме атауларына байланысты архаизмдер; салт-сана, әдет-ғұрыпқа қатысты архаизмдер; киім-кешек, ыдыс-аяқ атауларына қатысты архаизмдер; діни ұғымдарға қатысты архаизмдер деп бөледі де, историзмдерді мынадай үш топқа топтайды: әкімшілік басқарумен байланысты туған историзмдер; әскери атақ пен қару-жараққа қатысты историзмдер; Совет тұсында пайда болған историзмдер [2, 86-88 б.].

Аталған ғалымдардың жіктемелерін негізге ала отырып және Нұртуған жырау мен Шоқан шығармаларындағы көнерген аталымдарды саралай келіп, оларды мынадай лексика-семантикалық топтарға жіктедік:

1 Діни ұғымға қатысты көнерген аталымдар. Нұртуған жырау мен Шоқан өмір сүрген тұста қазіргі тілде көнерген болып табылатын сөздердің мол қабатты діни ұғымға қатысты сөздер құрайды.

Нұртуған жырау мен Шоқан тілінде араб-парсы сөздері едәуір мөлшерде кездесетіндігін жоғарыда атап өткенбіз. Олардың бір тобын бұрынғысынша дерексіз ұғымдарды білдіретін, халықтың тіліне сіңген сөздер құраса, келесі тобын ислам дініне қатысты ұғымдар (жәһәннам, құтба, зікір, зекет, махшар, топан, аят, рабат, бесін, підия, мүһмін, тәубе, хазірет, аждаһа, зұлпыхар, тамұқ, иман, уәжіп, парыз, сүннет т.б.) мен дін иелерінің (зұлжалал, абыз, бақсы, пір, хақ, Ібіліс, пірадар, сопы, сахаба, мүрит, шахарияр т.б.) аттары құрайды. Сондай-ақ, бұл қатарда мәдени-рухани дүниелерге қатысы бар атаулардан тұрады. Араб-парсы сөздерінің аз-көп қолданылуы автордың сауаттылығына байланысты болды. Сондықтан бұлардың қаламынан шыққан дүниелерде шет тілдік элементтердің, оның ішінде жалпыхалықтық сөйлеу тіліне енгендерден өзге сөздердің ұшырауы заңды. Нұртуған жырау мен Шоқан тілінің басым көпшілігінде тек қана дінге қатысты *пейіш, тамұқ, зекет, жаббар, құбыла, мүһмин, иман, құда, ахирет, тәкбир, сират, шайтан, махшар күні, құдайдың пәрмәні, раббы, пір, сүннет, парыз, уәжіп, хатим қылу* деген «діни» атаулар қолданылады.

Мұхаммед ұрпақтары (сейттер мен қожалар) және халифалар мен түрлі әулиелердің ұрпақтары (шейхтар) осы екі топтың біріншісіне жатады. Дін басыларының және бүкіл дін қызметкерлерінің басында бір қожа-калән, бірнеше ишан-накиб және ишан-сүдірлер отыр (Шоқан).

Бұл мәтіндегі халифа – 1) *мирасқор; 2) орнын басушы; 3) тарих. халифа (Мұхаммедтің мирасқоры, орнын басқан, мұсылмандардың діни және өкімет билігін басқарған әкім атағы).* Араб тілінде *халифатун* – біреудің орнын басу; орынбасар болу; мирасқор болу дегенді білдіреді [3, 296 б.]. Қырғыз тілінде *қалифа* – түрік сұлтаны [4, 357 б.].

Қожа-калән – «ұлы қожа» – дін басыларының қызметін бақылап отыратын ең жоғарғы діни лауазым; Ишан-накиб – сүфи орденінің басшысы; Ишан-сүдір – бас ишандардың бірі [5, 280 б.].

Ортаазиялықтар ырымшыл әрі өте діндар болады: сеиттер солардың қараңғылығын пайдаланып, халық арасында аса зор құрметке ие болып отыр; шәкірттері мен мүридтері солардың

Нұртуған жырау мен Шоқан шығармаларындағы

гажайып ғаламаттарын баян етіп, дәріптейді, а бәріне шексіз сенеді (Шоқан). Мүриті бұл шайық Зарлаған зікір айтып таңсәриден. Баланың жиыр Шықпайды еткен ісі дін жолынан. Бәрінен к болып, Қызметін алып жүрді ұстап құмған (Нұ

Мүрит – дін басшысының шәкірті; иман Парсы тілінде мурид – дін басшысының жолын қушы р.

Керуеннің мынадай шығыны болды: Қашқарда 622 сом 50 Құртқада 360 сом зекет, 1302 сомдық сыйлық берілді (Шоқан). Жиып ап қайыр-садақа, Зекет, үсір, пітірді Дұрыс па беру әкеліп, Жорғаға мінген ғалымға?! (Нұртуған).

Зекет (закат) – 1) тазалық; 2) қайыр, садақа; 3) оннан бірі; 4) діни. зекет – мал-мүліктің қырықтан бірін алатын салық. Зекет – ислам діні бойынша, жылдың аяғында, жазғытұрым қожа, ишандардың халықтың мал мөлшеріне салатын салығы, үлесі [8, 262 б.]. Парсы тілінде зей – өмір, тіршілік, азық дегенді білдіреді [6, 264 б.]. Зекет парсының зей сөзімен қалыптасқан діни салық түрі. Бұрын зекет малдан алынған. Мөлшері 40 қойдан 1 тұяқ, 5 түйеден 1 қой зекет бермеген адамдардың үй-іші мен мал-жаны алланың кәріне жолығып, қырсыққа ұшырайды деген сенім бар болған. **Зекет** – мал өсіруші аудандардағы қазақ шаруашылықтары малдарының жиырмадан бір бөлігі мөлшерінде төленіп отырған [7, 22 б.].

Нұртуған жырау мен Шоқан тіліндегі кірме сөздердің мол қабатын араб пен парсы тілдерінің сөздері құрайды. Қазақ тілінде бірқатар көнерген атаулар діни уағыздармен тікелей байланысты екені жоғарыдағы мысалдардан айқын аңғарылады. Нұртуған жырау мен Шоқан діни ұғымдағы сөздерді шығармаларында еркін қолдана отырып, өздерінің діни сауатты екендерін де көрсетеді, әрі қараңғы халықты діннен хабардар болуға үндейді.

2 Әскери атаулар мен сауыт-сайман аттарына қатысты көнерген аталымдар. Шығармада қару-жарақ атаулары, сонымен байланысты фразеологиялық тіркестер жиі ұшырайды. Соның өзінде көне қару-жарақ аттарымен қатар, олардың XVIII–XIX ғасырда қолданылған түрлері де кездеседі. Бұл жағдай шығарманың біздің дәуірімізге ауызша жырлану арқылы жетуімен байланысты болса керек. Мысалы, *жауынгер, солдат* мағынасында *жасақ, қол, жасауыл* сияқты көне аталымдар қолданылған. Сондай-ақ *қорамсақ, бадана, кіреуке, жебе, сүңгі, сарыжа, найза, алмас, айбалта, мысқулақ* тәрізді көне қару-жарақ аталымдарымен бірге *мылтық, қанжар, қылыш, садақ, барабан* сияқты кейінгі дәуірімізге тән соғыс құралдары да қатар қолданылған.

камбағал – кедей, мүлкі жоқ, тақыр кедей деген сөз [12, 176 б.].

Ертеде өткен Алаштан бастап, барлық ру, ру басы – билер мен батырлар, олардан өрбіген аталар мен әулеттер, хандар шежіресі Шал жсырында түгелдей қамтылатын көрінеді (Шоқан).

Жариялап бұл күндегі алты Алаиқа. Шақырып патша алдырды айналасын, Қолына жсілік беріп жариялап, Мінгізіп алма сазақ, хан Қарасын (Нұртуған).

Алаш – 1) қалың көпшілік, ел, жұрт, қауым; 2) қазақ елі, қазақ қауымы. Қазіргі қазақ тіліндегі алты алаш тіркесі бүкіл халық, көпшілік қауым деген мағынаны білдіреді. Алғашқы кезде алаш сөзі жағымды ұғым болмаған. «Мавренахрді билеуші Махмудтың інісі Ахмед монғолша киініп, монғолша қаруланатын өте қатал адам болыпты. Ол ұрыстарда қалмақтарға бірнеше рет өлтіре соққы береді, жеңілген қарсы жақты қатты қырғынға ұшыратады, сондықтан қалмақтар оған «алаш!» – қан құйды, бас кесер, жауыз деген жаман атақ тағады» [13, 76 б.]. Бұл тарихи деректі қазақ халқының ұлы ақыны, ойшыл демократы Абай Құнанбаев та өзінің «Біраз сөз қазақтың қайдан шыққаны туралы» деген еңбегінде сөз еткен. «Ахмет хан қалмақты көп шауыпты, көп қырыпты. Қалмақ рақымсыздығына қарай, мынау бір алашы болды ғой» депті, жан алушы дегеннің орнына, сонан соң сол хан, бұл атты қалмақ қорыққаннан қойды ғой, енді сіздер шапқан уақытта «алашы, алашы» деп «ұран-сүрен» салыңыздар деп бұйырып, бұларға айқай салғанда, көп жанның айқайымен «алаш-алаш!» деп кетіпті. Сондықтан алаш болғанда, Алашы хан болғанда, қалмаққа не қылмап едік» деп алаш ұранды қазақ атанған себебі сол екен. Қазақ тіліндегі алаш сөзінің де алғашқы кезде жан алғыш, кісі өлтіргіш, ел талағыш деген тұрпайы мағынасы болған [14, 405 б.] Монғол тілінде алаш – кісі өлтіруші, жеңдет, жанкешті деген мағынада қолданылады [15, 19 б.]. Ойрат тілінде алдачы – жан алғыш (қазақша алашы). Бұл фактілер қазақ тіліндегі алаш сөзінің тарихи мәнін толық ашып беретін тәрізді.

Біріншіден, болыстар, ақсақалдар, сұлтандар, билер және ауқатты қазақтардан, яғни мансапқа ие болуды көздейтін атқамінерлерден сөз тарттық (Шоқан). Сонда да бір-бірінен жан аямас, Дос болды айырықша бір адамға. Ол адам шайыр еді түбі терең, Сөйлейтін еркі де бар сұлтан, ханға (Нұртуған). Қарасайдың бұл ісін бірге келген билер мен ақсақалдар да мақұл көрді (Нұртуған).

Сұлтан – 1) өкімет, үстемдік, билеп тұрушылық; 2) тақсыр, патша; 3) ауыс. батыр, ер, асыл. Араб тілінде султандун – тақсыр, патша, жоғары билік жүргізуші дегенді білдіреді [6, 462 б.].

Би – дау-жанжалға билік айту үшін үстем таптың қолдауымен

сайланған өкілі: Кеңес үкіметінен бұрынғы қазақ ауылындағы сот [8, 113 б.]. Араб тілінде *бей* – атақ (титул) дегенді білдіреді [6, 63 б.]. Ойрат тілінде *бий* – мырза, қожа [16, 30 б.]. Келтірілген мәтіндегі «би» дау-жанжалдың ақ-қарасын ажыратып беретін адам мағынасында қолданылса, қазір тек *би өнері* ретінде қалыптасқан аталым және мағынаның даму нәтижесінде *билік, билік өкілдері, билеп алу, билікке таласу* деген сияқты тіркестерде кездеседі.

Осындай қиын-қыстау шақта, үш жүз батырдың арасында, жат жұрттық Алаш атты дана ғайыптан пайда бола кетеді. Алаш қазақтарды жинап алып ұзақ сөйлейді, сөзі халықты қатты тебірентеді. Сол жерді қазақтар Алашты өздеріне рубасы және қазы етіп сайлайды [5, 39 б.].

Бұл пікір – бірнеше би мен әкімдердің аузынан шықты, орданың өзге құрметті адамдары оларды мақұлдап, бас изеді (Шоқан). Талматалтұс болғанда, Ордасын ханның көреді. Аттарынан түсіп байлады, Ордадан қашық жерге кеп. Қауіптері де жоқ емес, Босанып аттар кетер деп (Нұртуған).

Орда – 1) патша тұратын қала; 2) сәулетті үй. Көне түркі тілдерінің ескерткіштерінде *орду* – шах тұратын шаһар, орда [17, 145 б.].

Нұртуған жырау шығармаларында **жауырыншы** сөзі кездеседі. **Жауырыншы** – қазіргі сөйлеу тілінде «оққағар». Едіге баласына қарға бұтты Қаразбанды берді. Қасына қырық кісі ертті. Басшы қылып **жауырыншы** Ақпан дегенді қосты (Нұртуған). Ал Шоқан тілінде осы **жауырыншы** деген көнерген аталымға балгер сөзі тіркесіп кездеседі.

Жауырыншы балгер – қойдың жауырынымен, құмалақпен бал ашады. Қойдың құмалағын ретімен қояды, олардың саны қырық бір болуға тиіс. Жауырынмен бал ашу және қырық бір құмалақпен бал ашу қазақтар арасында ең кең тараған балгерліктің түрлері. Кезінде, құмалақпен бал ашу Данияр (Даниш) пайғамбардан мұра боп қалған деседі. Бал ашудың бірінші түрі – жауырынмен бал ашқанда: жауырынды отқа қыздыра бастағандағы, жауырынға түскен белгі – сызықшаға негізделеді. Бақсылардың айтуынша, жауырын жеті халықтың тағдырымен қоса патшаларының өлімін, елінің өлім-жітімін, саяхатшыларының басынан кешкендерін айтып бере алады (Шоқан).

Алты шаһар жері мен оның жергілікті халқына қатысы бар деректер Қашқардың бектері мен шайхыларынан, ахундарынан және менің Қашқардағы бұл мәселеге әбден қанық тума-туысқандарымнан алынды (Шоқан). Даниель қожа шейхтардың бірінің ұрпағы –

Ханарықтың Әлім-ахуны осы партияның Қашқардағы өкілі болып саналады (Шоқан). Хид нәби пұд қауымына иман етіп, Түсінбей **шейхтардың** өзін қырған. Меккеде зираты бар бұл нәбидың Көреді оған асық іздеп барған (Нұртуған).

Шейх (шайх, шайқы, шайхы, шайық) – 1) қарт, қария; құрметті кісі; 2) Шейхтар палатасының мүшесі, сенатор; 3) шейх – ру бастығы; 4) ақсақал, басшы, басқарушы; 5) діни, рухани көсем; 6) галым; 7) мұғалім, ұстаз, жетекші, тәрбиеші.

Қорыта айтқанда, Нұртуған жырау мен Шоқан тілінде көнерген сөздер **біріншіден** өздері суреттеп отырған дәуірдің тұрмыс-тіршілігін дәл, нақты көрсеткен, **екіншіден** өз тілдерінің лексика-семантикалық қабаттарын байытып отыр.

1 Мұсабаев, Ғ. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Ғ. Мұсабаев. - Алматы: Арыс, 2008.

2 Болғанбаев, Ә. Қазақ тілінің лексикалогиясы / Ә. Болғанбаев. - Алматы: Мектеп, 1988.

3 Арабско-русский словарь. - М., 1958.

4 Юдахин, К. Киргизско-русский словарь / К. Юдахин. - М., 1940.

5 Уәлиханов, Ш. Алтышаһарға сапар / Ш. Уәлиханов. - Алматы: Атамұра, 2006.

6 Персидско-русский словарь. - М., 1960.

7 Елеусізов, М. Экономикалық көзқарастар/ М. Елеусізов, Ш. Уәлиханов. - А., 1959.

8 Түсіндірмелі сөздігі. I т., - Алматы, 1959.

9 Қайдаров, Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас / Ә. Қайдаров. - Алматы, 1993.

10 Сыздық, Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы / Р. Сыздық - Алматы: Арыс, 2004.

11 Сыздықова, Р. Сөздер сөйлейді / Р. Сыздықова. - Алматы: Арыс, 2004.

12 Таджикско-русский словарь. - М., 1955.

13 Бартольд, В.В. Очерк истории Семиречья / В.В. Бартольд. - Фрунзе, 1943.

14 Құнанбаев, А. Шығармаларының толық жинағы / А. Құнанбаев. - Алматы, 1945.

15 Монгольско-русский словарь. - М., 1957.

16 Баскаков, Н. А. Ойратского-русского словарь / Н. А. Баскаков - М., 1947.

17 Махмуд Қашқари. Девону луғотит түрк. I т., - Ташкент, 1960.